

Мовознаўства

М. З. МІХЕЙ

ДА ПЫТАННЯ АБ СІНТАКСІЧНАЙ СУВЯЗІ ГАЛОУНЫХ ЧЛЕНАУ ДВУХСАСТАУНАГА СКАЗА

Сінтаксічную сувязь галоўных членаў двухсастаўнага сказа традыцыйна разглядаюць як дапасаванне выказніка да дзейніка ў ліку, родзе, склоне і асобе. Такое разуменне граматычных узаемаадносін дзейніка і выказніка знаходзім у сучасных падручніках і дапаможніках для школ і вышэйшых навучальных устаноў, у навуковых працах. Дапасаванне як від сінтаксічнай сувязі ўстанаўліваецца паміж словамі бінарнага словазлучэння, патрабуючы прыпадабнення граматычных формаў залежнага слова да граматычных формаў галоўнага слова. Дапасоўвацца могуць толькі такія словы, якія не маюць сваёй пастаяннай граматычнай формы: прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, непрадметныя займеннікі. Іх форма ліку, роду, склону залежыць ад адпаведных формаў назоўнікаў (*зялёная трава, зялёны луг, зялёнае поле, зялёныя лугі, зялёных лугоў, зялёным лугам* і г. д.). У сказе, як вядома, знаходзім усе тры віды сінтаксічнай сувязі слоў, што і ў словазлучэннях (дапасаванне, кіраванне, прымыканне), паколькі словазлучэнні вылучаюцца ў сказе. Разам з тым у параўнанні са словазлучэннем просты сказ з'яўляецца больш складанай сінтаксічнай адзінкай. І сувязь слоў у ім больш складаная і больш разнастайная, чым у словазлучэнні.

Шматлікія факты несупадзення дзейніка і выказніка ў формах ліку, роду і склону разбураюць традыцыйнае ўяўленне аб сувязі іх па спосабу дапасавання. Яўную адсутнасць дапасавання ў такіх, напрыклад, сказах: *Гэты абутак — вышэйшай якасці. Цудоўная пасада — быць на зямлі чалавекам* (М. Горкі). *Камсамольцы — народ няўрымслівы*, — лінгвісты тлумачылі часцей за ўсё як адступленне ад дапасавання. Былі прапанаваны нават новыя тэрміны: суадносная сувязь (А. Г. Руднеў), аслабленае, пераключанае кіраванне (А. М. Гвоздзеў), сазлучэнне (руск. сопряжение — Г. А. Золатава) і інш. Шырока бытуе кампрамісны тэрмін «няпоўнае дапасаванне». Так называюць сувязь дзейніка з выказнікам пры несупадзенні адной ці дзвюх граматычных формаў іх. Асабліва часта назіраецца ўжыванне ў розных склонах дзейніка і іменнай часткі састаўнага выказніка. Напрыклад: *На фінішы ён быў першым. Ён стаў настаўнікам*. Дзейнік і іменная частка састаўнага выказніка могуць не супадаць і ў формах роду і ліку. Напрыклад: *Дуб — дрэва цвёрдае. Усе члены брыгады — адзін дружны калектыў*. Факты несупадзення ў асобных граматычных формах дзейніка і выказніка ўжо насцярожваюць.

У лінгвістычнай літаратуры ўсё часцей выказваецца сцверджанне, што нельга атаясамліваць сінтаксічную сувязь дапасаванне, уласцівую словазлучэнням тыпу «ад'ектыўнае слова + назоўнік», і сувязь дзейніка з выказнікам. Аднак адарвацца ад традыцыйнага вучэння нялёгка. Не адмаўляючы дапасавання да дзейніка ў родзе і ліку ад'ектыўных слоў

у складзе выказніка, П. А. Лекант, між іншым, сцвярджае, што «склоная форма іменнай часткі не адчувае на сабе ўздзеяння склонавай формы дзейніка, не прыпадабняецца да яе (не «дапасоўваецца») і, значыць, не ўдзельнічае ў выражэнні граматычнай залежнасці выказніка ад дзейніка»¹. Сувязь дзейніка з выказнікам нярэдка называюць *каардынацыйнай*. «...Пры каардынацыйнай дзейніка і выказніка мае месца ўзаемнае суаднясенне формаў, з якіх ні адна не з'яўляецца ні пануючай, ні залежнай»². Аднак сутнасць гэтай сувязі зводзіцца да апісання ўсіх магчымых выпадкаў супадзення або несупадзення дзейніка і выказніка ў граматычных формах роду, ліку, склону, асобы ў залежнасці ад спосабу выражэння галоўных членаў, іх лексічнага значэння і ўзаемнага размяшчэння ў сказе. Некаторыя лінгвісты ў сувязі галоўных членаў бачаць спалучэнне дапасавання і кіравання³. Граматычныя формы асобы, ліку, а ў прошлым часе і роду дзеяслова-выказніка ці дзеясловай звязкі дыктуюцца назоўнікам (ці займеннікам), што выступае ў функцыі дзейніка. У сказе *Дрэва расце* асабовая форма дзеяслова абумоўлена назоўнікам-дзейнікам (Дрэвы растуць). У сказе *Вясна была ранняя* дзеясловай звязка мае форму адзіночнага ліку, жаночага роду, паколькі і назоўнік у функцыі дзейніка жаночага роду, у адзіночным ліку. Праўда, тут маем справу хутчэй усё ж такі не з дапасаваннем, а з суадноснасцю граматычных формаў дзейніка і выказніка, таму што бываюць выпадкі разыходжання або варыянтнасці ва ўжыванні названых формаў. Параўн.: *Прыйшоў* (і прыйшла) *доктар*. *Некалькі чалавек сядзела* (і сядзелі) *за сталом*. У сваю чаргу дзеяслова-выказнік (у тым ліку і дзеяслова-звязка) патрабуе ад назоўніка-дзейніка назоўнага склону. Гэта тлумачыцца лексіка-граматычнай прыродай дзеясловаў, іх спалучальнай валентнасцю. Атрымліваецца, што выказнік кіруе дзейнікам, патрабуючы ад яго, як і ад назоўнікаў-дапаўненняў, пэўнага (у нашым прыкладзе — назоўнага) склону. Такім чынам, дзейнік і выказнік залежыць адзін ад аднаго, іх граматычныя формы ўзаемаабумоўленыя. Невыпадкова таму сэнсавыя пытанні можна паставіць ад дзейніка да выказніка і наадварот. Напрыклад: *Прыйшоў сябра*. Сябра што зрабіў? — прыйшоў. Прыйшоў хто? — сябра.

Больш складаным з'яўляецца пытанне аб сувязі дзейніка з састаўным выказнікам. Як вядома, у састаўным выказніку граматычнае і лексічнае значэнні выражаюцца дыферэнцыравана. Граматычнае значэнне выказніка выражаецца дзеясловам-звязкай, а сувязь гэтага дзеяслова з дзейнікам аналагічная сувязі з дзейнікам поўназначальнага дзеяслова ў функцыі простага выказніка. Што датычыць іменнай часткі састаўнога выказніка, якая выражае асноўнае лексічнае яго значэнне, то яе сінтаксічныя адносіны і сувязі з іншымі элементамі прэдыкатыўнага ядра сказа больш складаныя і не заўсёды выступаюць на паверхню.

Назоўнік у функцыі іменнай часткі састаўнога выказніка не можа дапасоўвацца да назоўніка (ці займенніка), што выконвае ролю дзейніка, паколькі кожны назоўнік характарызуецца самастойнасцю граматычных катэгорый роду і ліку. Напрыклад: *Хата як звон*. *Сэрца не камень*. Шматлікія выпадкі супадзення ў родзе і ліку назоўнікаў, што выступаюць у ролі дзейніка і іменнай часткі састаўнога выказніка, з'яўляюцца не вынікам выбару такіх граматычных формаў, а выбару слова. У сказах *Сцяпан быў настаўнікам*; *Вера была настаўніцай* маем не дзве родавыя формы аднаго слова, а карэлятыўную пару слоў (*настаўнік*, *настаўніца*). Паралелізм граматычных формаў роду і ліку разгледжаных назоўнікаў можна растлумачыць тым, што яны «абазначаюць, хоць і ў розных аспектах, адны і тыя ж з'явы рэальнай рэчаіснасці»⁴. Такім чынам, гэтая з'ява наогул выходзіць за межы граматыкі.

Склоная ж форма назоўнікаў у складзе састаўнога выказніка вызначаецца дзеясловам-звязкай, як пры звычайным дзеясловым кіраванні. У сучаснай беларускай мове назоўнікі ў складзе састаўнога выказніка найчасцей ужываюцца ў назоўным і творным склонах, радзей у

іншых ускосных склонах. Напрыклад: *Ён камсамолец. Ён быў камсамолец* (камсамольцам). *Ён стаў камсамольцам. Ён быў за повара. Ён быў у шынялі. Ён з Палесся*. Пры назоўніку ў іменнай частцы можа быць граматычна залежнае ад яго атрыбутыўнае слова (прыметнік, дзеепрыметнік, парадкавы лічэбнік, непрадметны займеннік). Напрыклад: *Дуб — дрэва цвёрдае. Лес — наш сябра. Вясна ў поўным росквіце*. Гэтыя залежныя атрыбутыўныя словы не маюць сваёй пастаяннай граматычнай формы роду, ліку і склону і дапасоўваюцца да галоўнага слова, г. зн. назоўніка ў іменнай частцы састаўнога выказніка. Іх граматычныя формы, такім чынам, ні ў якой меры не залежаць ад назоўніка (ці іншага субстантыўнага слова) ў функцыі дзейніка.

Назоўнік у іменнай частцы састаўнога выказніка звычайна абазначае больш шырокае (родавае) паняцце, чым дзейнік (відавое паняцце). Таму яго бывае недастаткова для абазначэння прыметы дзейніка. Для гэтай мэты і выкарыстоўваюцца дапасаваныя да назоўніка атрыбутыўныя словы. Сам жа назоўнік у такой сінтаксічнай пазіцыі ў большай ці меншай меры аслабляе сваё матэрыяльнае (лексічнае) значэнне. Гэтае аслабленне лексічнага значэння назоўніка ў выказніку ўзнікае ў сказе як вынік пэўных сэнсавых суадносін яго з дзейнікам. Цэнтр лексічнага значэння выказніка перамяшчаецца ў такім разе на залежнае ад назоўніка азначальнае слова. У сказе *Дуб — дрэва цвёрдае* назоўнік *дрэва* не страціў поўнасцю свайго значэння, але для выражэння паведамлення яго недастаткова: мы не ставім мэту сцвярджаць, што дуб — гэта дрэва, а хочам указаць на якасць дуба (дуб вызначаецца цвёрдасцю). Яшчэ больш аслабляецца лексічнае значэнне назоўніка ў сказе *Ён чалавек добры*.

Нягледзячы на тое, што назоўнік у складзе іменнай часткі састаўнога выказніка семантычна «апустошаны», ён, як галоўнае слова, «з'яўляецца ў значнай меры фармалізаваным кампанентам, ф а р м а л ь н ы м п а с р э д н і к а м паміж дапасаваным словам (прыметнікам і інш.), якое мае матэрыяльнае значэнне прыметы, і звязкай, а тым самым ён пасрэднічае паміж дзейнікам і дапасаваным элементам іменнай часткі»⁵. Значыць, прымета, што прыпісваецца дзейніку, выражаецца словам (у нашых прыкладах *цвёрдае, добры*), якое ўступае ў сувязь з дзейнікам не непасрэдна, а па ланцужку, асобнымі звёнамі якога з'яўляюцца назоўнік іменнай часткі і дзеяслоў-звязка.

Дзеяслоў-звязка «быць» звычайна апускаецца, што з'яўляецца нормай для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Гэты пропуск абумоўлены яе лексічнай непаўназначнасцю. Для выражэння лексічнага значэння выказніка яна непатрэбная. Аднак звязка патрэбна для выражэння граматычнага значэння выказніка — прэдыкатыўнасці. Будучы лексічна не выражанай, яна (т. зв. нулявая звязка) з'яўляецца паказчыкам граматычнага значэння часу (цяперашняга) і ладу (абвеснага). Параўн.: *Ён (яна) быў (была) чалавек добры. Ён (яна) чалавек добры*. Наяўная і нулявая звязкі ў гэтых прыкладах адну і тую ж прымету прыпісваюць дзейніку ў розным часавым плане. Змест жа выказвання не змяняецца. У структуры «дзейнік — дзеяслоў-звязка — назоўнік у якасці граматычна галоўнага слова іменнай часткі — дапасаванне да назоўніка атрыбутыўнае слова» можа апускацца не толькі дзеяслоў-звязка, але і назоўнік іменнай часткі. Напрыклад: *Дуб цвёрды. Ён добры. Яна добрая. Ён быў добры* (добрым).

На першы погляд, прыметнік (ці іншае атрыбутыўнае слова), што выступае ў ролі іменнай часткі састаўнога выказніка, дапасоўваецца да дзейніка. Так і разглядаецца гэтае пытанне многімі лінгвістамі. Выпадкі ж ужывання прыметніка ў іменнай частцы ў форме творнага склону расцэньваюцца як «няпоўнае дапасаванне» або як факт двайной граматычнай і сэнсавай сувязі, пры якой формы роду і ліку вызначаюцца выходзячы з дапасавання да назоўніка-дзейніка, а форма склону ўстанаўліваецца на аснове сувязі гэтага прыметніка з дзеясловам-звязкай⁶. І ўсё ж нельга пагадзіцца з тым, што прыметнік у выказніку дапасоў-

ваецца да назоўніка-дзеянікі, паколькі граматычная форма першага з'яўляецца цэласнай і залежыць не ад двух, а ад аднаго слова. Адным канчаткам *-ым* (добрым) выражаецца адначасова значэнне адзіночнага ліку, мужчынскага роду, творнага склону. Па-другое, прыметнік як лексіка-граматычны разрад слоў абазначае прымету пэўнай субстанцыі і без самой субстанцыі не можа існаваць. Таму прыметнік можа залежаць толькі ад назоўніка (ці іншага слова ў субстантыўным значэнні). Ад дзеяслова прыметнік не залежыць сэнсавы і граматычна. Значыць, дзеяслоў-звязка не можа кіраваць прыметнікам у іменнай частцы састаўнога выказніка.

Такім чынам, склонавая форма прыметніка ў іменнай частцы састаўнога выказніка не абумоўлена ні назоўнікам-дзеянікам, ні дзеясловам-звязкай. Чым жа яна вызначаецца? Безумоўна, назоўнікам. Толькі назоўнікам лексічна не выражаным, «нулявым» (па аналогіі з «нулявой» звязкай). У структуры састаўнога выказніка абавязковымі элементамі з'яўляюцца дзеяслоўная звязка (лексічна выражаная або нулявая) і назоўнік, які мае свае пастаянныя граматычныя формы ліку і роду (Дуб — каштоўны матэрыял. Дуб — рэдкая парода. Дуб — дрэва цвёрдае). Калі ж гэты назоўнік лексічна не выражаны, яго сінтаксічная пазіцыя ўсё роўна захоўваецца. Але граматычныя значэнні роду і ліку такога нулявога назоўніка суадносяцца з адпаведнымі значэннямі, выражанымі ў дзейніку (Дуб каштоўны. Дуб у нас рэдкі. Дуб цвёрды). У многіх выпадках сінтаксічную пазіцыю назоўніка ў складзе іменнай часткі састаўнога выказніка немагчыма лексічна запоўніць. Напрыклад: *Ноч была халодная. Неба хмарнае. Вада ў рэчцы чыстая.*

Такая трактоўка структуры састаўнога выказніка і сінтаксічнай сувязі кампанентаў прэдыкатыўнай асновы простага сказа дасць магчымасць паўней выявіць спецыфічныя асаблівасці сінтаксічнай сувязі слоў у сказе ў параўнанні са словазлучэннем і можа быць улічана пры класіфікацыі выказнікаў.

¹ Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке.— М., 1976, с. 111.

² Русская грамматика. Т. II. Синтаксис.— М., 1980, с. 94.

³ Гл.: Белошاپкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис.— М., 1977, с. 36—38; Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке.— М., 1971, с. 76.

⁴ Скобликова Е. С. Цыт. работа, с. 214.

⁵ Лекант П. А. Цыт. работа, с. 127.

⁶ Скобликова Е. С. Цыт. работа, с. 43.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

ШМАТАСНОЎНЫЯ КАМПАЗІТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сістэме кампазітаў (складаных слоў) сучасных усходнеславянскіх моў у апошнія дзесяцігоддзі прыкметнае месца пачынаюць займаць утварэнні, што ўзніклі ў выніку аб'яднання трох і больш асноў самастойных слоў. Шматасноўныя (шматкампанентныя) словы — з'ява старажытная. Трохасноўныя імёны (пераважна прыметнікі) сустракаюцца ўжо ў першых помніках пісьменнасці. Напрыклад, у «Супрасльскім рукапісе» (XI стагоддзе) ўжываецца складанае ўтварэнне *двоенадесятелуцьное слъньце*. Узнікненне шматасноўных лексем на ўсходнеславянскай глебе традыцыйна звязваецца з замацаваннем гэтага прыёму намінацыі ў стараславянскай мове, якая, у сваю чаргу, запазычыла яго з грэчаскай мовы. Указваецца таксама і на ўплыў нямецкай мовы¹. Аднак утварэнне новых слоў шляхам аб'яднання трох і больш асноў колькінебудзь значнага пашырэння на працягу XI—XVII стагоддзяў не атрымала. Ужываліся яны пераважна ў творах рэлігійнага зместу, у гістарычных аповесцях. Е. А. Ахамуш, напрыклад, адзначае ў мове рускіх гістарычных аповесцей XVI—XVII стагоддзяў 11 складанняў з трыма